

Esperanto, een taal om van te houden

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 334, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 590 5
e-ISBN 978 90 4851 125 9

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Esperanto, een taal om van te houden

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Interlinguïstiek en Esperanto
aan de Universiteit van Amsterdam
op 4 september 2009

door

Wim Jansen

 VOSSIUSPERS UVA

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Mevrouw de Decaan,
Leden van het curatorium van deze bijzondere leerstoel,
Dames en heren,*

Begin jaren negentig hield Umberto Eco als gasthoogleraar op het Collège de France in Parijs een serie voordrachten met als thema ‘De speurtocht naar de perfecte taal’. Daarin behandelde hij het door Zamenhof aan het eind van de negentiende eeuw geïnitieerde Esperanto op een ogenschijnlijk positieve wijze. In 1993 verscheen zijn onderzoek onder dezelfde titel in boekvorm (Eco, 1993). De niet onvriendelijke woorden die Eco in zijn slothoofdstuk aan het Esperanto wijdde, werden in de Esperanto-pers met gejuich, zij het met onkritisch gejuich, begroet. Er kwamen interviews met Eco en in 1996 verscheen een lovende recensie van de Esperanto-vertaling van zijn boek (Minnaja, 1996). Toen was het voorbij. In de volgende twaalf jaargangen van het meest gezaghebbende maandblad *Esperanto*, dat in 120 landen wordt gelezen, komt Eco tot de dag van vandaag niet meer voor.

Als het Esperanto niets meer voor Eco betekent, betekent zijn ‘perfecte taal’ dan misschien nog iets voor de twee pijlers van mijn leerstoel, de wetenschap over de gemaakte talen in het algemeen en het Esperanto in het bijzonder? Ik ga niet in op de theoretische vraag hoe ik ‘perfectie’ zou definiëren, laat staan hoe ik perfectie van taal zou willen meten. Maar als ik het woord toch gebruik, dan bedoel ik zoiets als ‘naar volle tevredenheid aan het gestelde doel beantwoordend’ – een omschrijving die enige subjectiviteit niet uitsluit. Wie Zamenhofs aanbiederbrochure van het Esperanto uit 1887 leest, komt daarin het ontwerpcriterium perfectie echter niet tegen. Zamenhof streefde met zijn taalvoorstel naar een combinatie van internationaliteit, praktische bruikbaarheid en leergemak, niet meer (Zamenhof, 2007/1887, p. 7-8). Hierop mogen we Zamenhof afrekenen. Eco heeft noch de wetenschap noch het grote publiek een dienst bewezen door het Esperanto in één adem te noemen met een perfectheidsideaal, dat Zamenhof in welke vorm dan

ook totaal vreemd was. Letterlijk schrijft Zamenhof zelf dat zijn werk hem ‘min of meer geslaagd voorkomt’, een wensgedachte die trouwens alleen maar betrekking kon hebben op het ontwerp van de taal, omdat deze bij publicatie nog niet functioneerde als gemeenschapstaal.¹

Aan deze geslaagdheid wil ik vandaag een beschouwing wijden, en wel een beschouwing die steunt op analyses van het taalgebruik tussen 1887 en vandaag. Dit perspectief wordt gewoonlijk totaal verwaarloosd wanneer de algemene of vergelijkende taalwetenschap zich met het Esperanto bezighoudt. Ik denk dat er weinig talen zijn waarvan de wetenschap het bestaan en het functioneren van een sprekersgemeenschap zo negeert. Als kritisch waarnemer én als taalgebruiker wil ik met u een paar verschijnselen in het Esperanto bekijken die ik op hun geslaagdheid zal beoordelen. Daarna zal ik een aantal ontwikkelingen in de taal aanwijzen en u laten zien waartoe een mensengemeenschap met een zogenoemde ‘kunstmatige’ taal in staat is.

Geslaagdheid van het ontwerp en geslaagdheid in het gebruik

Bij het begrip ‘geslaagdheid’ wil ik onderscheid maken tussen de geslaagdheid van het ontwerp en de geslaagdheid in het gebruik. In de techniek gaat het bij de geslaagdheid van het ontwerp om zaken als de degelijkheid en de eenvoud waarmee een product is gemaakt. Bij taal als product van menselijk vernuft kunnen we denken aan de regelmaat in de opbouw, de toepasbaarheid van analogieën en de afwezigheid van uitzonderingen. Ik noem dat in het vervolg de ‘structurele geslaagdheid’. Uit het oogpunt van presteren, gebruiksgemak, veiligheid en reparatiegemak kan een technisch product eveneens meer of minder geslaagd zijn. Ik noem dat de ‘functionele geslaagdheid’, en in mijn samenvattend oordeel over het Esperanto wil ik de twee aspecten niet los van elkaar zien.

Om het onderscheid tussen geslaagdheid van het ontwerp en geslaagdheid in het gebruik te illustreren, noem ik uit mijn technische verleden het vliegtuig, dat zo is ontworpen dat onder normale bedrijfscondities alle constructiedelen gelijktijdig tot het maximaal toelaatbare worden belast. Zo’n vliegtuig zou structureel perfect zijn, maar het heeft geen enkele reserve om een anders verdeelde belasting te dragen, laat staan een statistisch minder waarschijnlijk, maar desondanks mogelijk, abnormaal krachtenpatroon. Het is dan ook operationeel onveilig en volstrekt on-

ESPERANTO, EEN TAAL OM VAN TE HOUDEN

bruikbaar. Structurele perfectie kan dus gepaard gaan met functionele onbruikbaarheid – een reden te meer om blij te zijn dat de euforie om de perfecte taal in het vergeetboek is geraakt. De vliegtuigontwerper ontkomt er evenmin aan *vé*rgaande compromissen te sluiten tussen eisen van aerodynamische, constructieve en andere aard, en uiteindelijk bepaalt de gebruikservaring of we van een geslaagd product mogen spreken of niet. Het definitieve oordeel kan slechts geveld worden met een systeemvisie op het ontwerp en met inachtneming van het operationele gebruik. Zo kan een op het oog structureel onvolmaakt systeem toch slagen. Met een gemaakte taal is het niet anders.

In het Esperanto kunnen we het aspect van de structurele geslaagdheid goed onderzoeken aan de hand van de zogeheten ‘correlatieven’ – een verzameling voornaamwoorden en bijwoorden die kunnen worden samengevat in een tabel met negen rijen en vijf kolommen. Laat ik, gebaseerd op de gangbare Nederlandse vertalingen, uitgaan van de tabelrij die betrekking heeft op de categorie ‘personen’. Op de vraag ‘wie’ kan men antwoorden verwachten als het aanwijzende ‘die’, het onbepaalde ‘iemand’, het collectieve ‘iedereen’ en het ontkennde ‘niemand’. Dit zijn bij elkaar vijf elementen. Op analoge wijze creëer ik vijf elementen in de rij die betrekking heeft op plaatsbepalingen (‘waar’, ‘daar’, ‘ergens’, ‘overal’, ‘nergens’). Aan ‘wie – die’ en ‘waar – daar’ zien we een *w-d*-patroon in het Nederlands dat relatief, maar niet absoluut, regelmatig is: denkt u maar aan ‘hoe-zo’ en ‘hoeveel-zoveel’, die een ander patroon hebben.

In het Esperanto is de regelmaat consequent doorgevoerd. Alle 45 woorden zijn daarin opgebouwd rondom de centrale klinker *i*. Aan deze *i* gaat een karakteristieke medeklinker vooraf, zoals *k* voor vragen en *t* voor aanwijzingen, zodat vraagwoorden altijd met *ki* beginnen en aanwijzingen met *ti*. Na de *i* volgt een karakteristieke uitgang, zoals *o* voor zaken (*kio – tio* is ‘wat – dat’), *a* voor hoedanigheden (*kia – tia* is ‘wat voor een – een dergelijk’) en *u* voor personen (*kiu – tiu* is ‘wie – die’). De vormelijke keuzes van Zamenhof zijn qua internationaliteit in veel gevallen acceptabel. In veel talen vertonen deze woordjes een onderbroken regelmaat, terwijl ze toch onderdeel zijn van één logisch samenhangende structuur. In het Esperanto is de leermoeilijkheid door de strenge regelmaat ervan teruggebracht tot het leren combineren van negen met vijf begripcategorieën onder toepassing van de wet van de analogie. Het ontwerp van de tabel oogt geslaagd, zelfs perfect, maar hoe staat het ermee in de praktijk?

WIM JANSEN

	Vragend	Aanwijzend	Onbepaald	Collectief	Ontkennend
Persoon	<i>kiu</i> 'wie'	<i>tiu</i> 'die'	<i>iu</i> 'iemand'	<i>ĉiu</i> 'iedereen'	<i>neniu</i> 'niemand'
Zaak	<i>kio</i> 'wat'	<i>tio</i>	<i>io</i>	<i>ĉio</i>	<i>nenio</i>
Hoedanigheid	<i>kia</i> 'wat voor'	<i>tia</i>	<i>ia</i>	<i>ĉia</i>	<i>nenia</i>
Plaats	<i>kie</i> 'waar'	<i>tie</i>	<i>ie</i>	<i>ĉie</i>	<i>nenie</i>
Reden	<i>kial</i> 'waarom'	<i>tial</i>	<i>ial</i>	<i>ĉial</i>	<i>nenial</i>
Wijze	<i>kiel</i> 'hoe'	<i>tiel</i>	<i>iel</i>	<i>ĉiel</i>	<i>neniel</i>
Hoeveelheid	<i>kiom</i> 'hoeveel'	<i>tiom</i>	<i>iom</i>	<i>ĉiom</i>	<i>neniom</i>
Tijd	<i>kiam</i> 'wanneer'	<i>tiam</i>	<i>iam</i>	<i>ĉiam</i>	<i>neniam</i>
Bezitter	<i>kies</i> 'wiens'	<i>ties</i>	<i>ies</i>	<i>ĉies</i>	<i>nenies</i>

Tabel der correlatieven in het Esperanto (met één rij en één kolom geëxpliciteerd)

Zamenhofs schematisering combineert een zeker niveau van internationaliteit met een hoog niveau van leergemak. Toch liggen vormen als *kiu* en *kio* voor 'wie' en 'wat', en ook de nog niet eerder genoemde *kial* en *kiel* voor 'waarom' en 'hoe', qua klankstructuur erg dicht bij elkaar. In een universele taal zou een hoger contrast tussen twee gemakkelijk verwisselbare woorden functioneel gunstiger zijn. Dit is een opmerking van fonologische aard. Ook morfologisch valt er iets te zeggen. De segmenteerbaarheid van Esperanto-woorden of hun opsplitsbaarheid in lexicale wortels, grammaticale uitgangen, voor- en achtervoegsels gaat zo ver dat alle lexicale morfemen ook als vrije woorden te gebruiken zijn. Het Esperanto kent geen gebonden lexicale elementen; het Nederlandse 'on-' in 'onvriendelijk' en '-erij' in 'bakkerij' zijn dat wel. Op grond van de wijze waarop de correlatieven in het bindende taalfundament van 1905 zijn opgenomen, zijn ze niet-segmenteerbaar en ondeelbare blokken, opgebouwd zoals ze zijn om redenen van systematiek en leergemak.

Toch heeft Zamenhof achteraf voor twee categorieën een uitzondering willen maken. Hij deed dit naar aanleiding van een discussie over de eigenlijk foute, maar wel handige afleiding van het werkwoord *neniigi* 'tot niets maken, vernietigen' uit het tabelwoordje *nenio* 'niets' en het suffix *-igi*, waarmee zonder enige beperking uit naamwoorden overgankelijke werkwoorden kunnen worden gemaakt (Zamenhof, 1962, p. 88). De slechts schijnbare uitgang *o* in *nenio* was hierin dus toch afgekoppeld van een stam die dat in wezen niet was. Door Zamenhofs precisering van de tabelwoorden op *o* en *a* als zuivere zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden heeft de zo perfect ogende structuur twee segmenteerbare rijen gekregen

ESPERANTO, EEN TAAL OM VAN TE HOUDEN

naast zeven niet-segmenteerbare. Neem ik, samenvattend, de correlatieven fonologisch en morfologisch onder de loep, dan stel ik vast dat dit onderdeel structureel niet helemaal geslaagd is.

Naast de drie hoofdtijden in de werkwoordvervoeging kent het Esperanto drie deelwoorden voor samengestelde tijden in de bedrijvende vorm en drie voor de lijdende vorm. In alle drie de drietallen markeren dezelfde klinkers het onderscheid tussen heden, verleden en toekomst. Beschikte de taal nu maar over een enkelvoudige lijdende vorm zoals het Latijn die kent, dan was de symmetrie tussen actief en passief perfect. Nu ontbreekt er een steen in het metselwerk. Vanuit de moderne brontalen van het Esperanto (voornamelijk Frans, Russisch, Duits en Engels) is dat volkomen verklaarbaar, maar zonder dat gat zou de taalstrijd van de jaren vijftig tot zeventig over de deelwoorden misschien nooit hebben plaatsgevonden. Het gat in de constructie en het gebrek aan expliciete regelgeving bij Zamenhof leidden er namelijk toe dat sprekers die er vanuit hun moedertaal aan gewend waren een handeling alleen in een bepaalde tijd te plaatsen, tegenover sprekers kwamen te staan voor wie het voortduren of het voltooid zijn van de handeling primair stond. Wie morgen wil zeggen: ‘Gisteren werd zijn leerstoel ingewijd’, heeft in het Esperanto met ‘werd’ geen probleem: *estis*. Maar voor het deelwoord ‘ingewijd’ moet een keus worden gemaakt uit twee kandidaten: *inaŭgurata*, te lezen als tegenwoordig of onvoltooid deelwoord, en *inaŭgurita*, te lezen als verleden of voltooid deelwoord. Wie zegt dat het inwijden plaatsvond ten tijde van ‘werd’, kiest voor het tegenwoordig deelwoord *inaŭgurata*. Deze spreker veronderstelt op grond van de context dat de inwijding ook zijn beslag heeft gekregen. Wat voor zin zou de mededeling dat er gisteren een leerstoel werd ingewijd anders hebben? Wie *inaŭgurata* echter als onvoltooid deelwoord leest, zou de handeling van gisteren voor niet-afgesloten verklaren. Deze spreker kiest op grond van de morgen gekende realiteit dus voor het voltooid deelwoord *inaŭgurita*.

Na enige jaren van onderzoek dat de toets der wetenschappelijke kritiek niet geheel kan doorstaan, sprak de Esperanto-Academie zich in 1967 uit over het deelwoordenconflict (*Aktoj*, 2007, p. 44). Hier werden echter geen bindende gebruiksvoorschriften aan gekoppeld. Zo bleef de keuze van het passieve deelwoord in de praktijk erg afhankelijk van interpretaties van de taalgebruiker. Nog onlangs beklagde een vooraanstaand lid van de huidige Academie zich over deze toestand van onduidelijkheid (Mattos, 2009, p. 9). De gemiddelde Esperanto-spreker lijkt echter niet te lijden aan een lijdende-vormsyndroom. Men beperkt zich hoe dan

WIM JANSEN

ook het liefst tot de enkelvoudige hoofdtijden en ontloopt als het even kan zowel de actieve als de passieve samengestelde tijden. Ik vermoed zelfs dat de overgrote meerderheid der taalgebruikers weinig of niets begrijpt van de haarkloevende argumenten van beide partijen en dat iedereen, als er toch een deelwoord in het spel is, de eigen intuïtie volgt. Het risico van misverstanden is in het dagelijkse taalgebruik te laag om van een slepend probleem te spreken. Als jong Delfts student had ik hierover eind jaren zestig nog hartstochtelijke en fundamentele discussies met Esperanto-studenten van deze Universiteit van Amsterdam onder leiding van mijn eminente verre voorganger, de docent Roemeens Sigismund Pragano. Zulke discussies zijn er nu niet meer.

Toch gaven prominente vertegenwoordigers van beide partijen destijds al aan hoe onwenselijk het was dat twee scholen met tegenover elkaar staande opvattingen over het wezen van de lijdende vorm naast elkaar bleven bestaan, ook al vielen hun oplossingen vaak samen (o.a. Vilborg, 1965, p. 20). Het taalgebruik in formele juridische en contractuele toepassingen moet immers waterdicht zijn. Wie van u wil dat zijn of haar reiskosten voor het bijwonen van deze ceremonie vóór 1 oktober betaald worden – let op de lijdende vorm –, heeft er alle belang bij te weten of uw organisatie zich tot die datum welwillend met betaalzaken zal bezighouden, in het midden latend of het ooit tot een overboeking komt, of dat uw geld ook daadwerkelijk gestort wordt: de handeling voltooid.

Ik heb in vogelvlucht gekeken naar enkele ontwerpaspecten bij de correlatieven en de deelwoorden in het Esperanto. Onder de correlatieven is de op het oog zo strakke regelmaat bij twee van de negen categorieën doorbroken. In de werkwoordvervoeging zit een klein gat. In beide gevallen oogt het ontwerp redelijk geslaagd, maar perfect is het niet, en de spreker of luisteraar kan daardoor problemen ondervinden. De praktijk laat echter zien dat de taalgebruiker inventief is en allerlei verborgen reserves aanspreekt – redundanties of schijnbare overtolligheden in het systeem, die ervoor zorgen dat bij een storing in één onderdeel de functie daarvan door een ander wordt overgenomen. Bij de correlatieven schuilen die reserves voornamelijk in de context en in het lexicon. Voor *kial* 'waarom', dat net als in het Nederlands af en toe wat onnauwkeurig gebruikt wordt, staan de Esperanto-versies van 'waardoor' en 'waartoe' klaar, en ook synonieme parafrases of compacte bijwoorden met de betekenis 'om welke reden' of 'met welk doel'. Voor *kiel* 'hoe' kunnen we 'op welke wijze' inzetten, zowel parafraaserend of als

ESPERANTO, EEN TAAL OM VAN TE HOUDEN

compact bijwoord, of ook ‘door middel waarvan’. Al deze oplossingen vertonen wel grote klankcontrasten.

Bij de deelwoordenvraag beschikken we over een breed register aan reserves vanuit het hele veld van de grammatica. We kunnen relatieve tijden of aspecten van de handeling of toestand op zinsniveau nader specificeren met bijwoordelijke bepalingen; we kunnen op het niveau van het werkwoord gebruikmaken van de zogenoemde ‘medium-constructie’ met minder beperkingen dan in het Nederlands; ook kunnen we in het werkwoord aspecten van de handeling of toestand emfatisch tot uitdrukking brengen met voor- en achtervoegsels; we kunnen in de bedrijvende vorm de volgorde van onderwerp en lijdend voorwerp simpel om-draaien, omdat door de naamvalsuitgang bij deze laatste de herkenbaarheid van beide verhoogd wordt; we hebben lexicale reserves, omdat we over synoniemen beschikken. Het zou mij veel te ver voeren als ik u de talrijke mogelijkheden zou illustreren waarmee structurele onvolmaaktheden opgevangen kunnen worden. Laat ik ermee volstaan u voor te houden dat het taalsysteem van het Esperanto boordevol redundanties zit.

We raken inmiddels steeds verder verwijderd van de perfecte taal en zouden daar misschien ook opgelucht over moeten zijn: gaat het Esperanto niet verdacht veel lijken op een levende taal bij zulk typisch menselijk gedrag als tegendraadse interpretaties (zoals het foute, maar goedgeprate woord voor ‘vernietigen’) en de fantasievolle inzet van redundanties? Om dat te onderzoeken wil ik u een paar spontane ontwikkelingen in de taal schetsen. Zoeken we naar tekens van leven, dan zijn ongestuurde ontwikkelingen naar mijn overtuiging goede kandidaten.

Spontane ontwikkelingen als tekens van leven

Omdat het Esperanto al meer dan 120 jaar gebruikt wordt, kunnen we de taal onderzoeken op de aanwezigheid van veranderingen die zich met de tijd kunnen hebben voorgedaan. Voorbeelden van zulke ontwikkelingen heb ik willen opsporen in een vergelijkende steekproef tussen twee tekstcorpora waar precies een eeuw tussen ligt: het ene stamt uit 1903 (Zamenhof, 1903) en is een deels door Zamenhof zelf geschreven, deels door hem geautoriseerde leesbundel die via de Gutenberg-collectie digitaal toegankelijk is voor onderzoek, het tweede uit 2003 (*Monato*, 2003) en bestaat uit een jaargang tijdschriften die gearchiveerd is op het

WIM JANSEN

internet. Deze corpora zijn van ongeveer dezelfde omvang en behandelen allebei heel algemene, niet-specialistische onderwerpen.

Mijn eerste speurtocht geldt het in gebruik nemen van verzelfstandigde voor- en achtervoegsels als kernen van nieuwe inhoudswoorden (ik heb u eerder al de ongebondenheid van alle lexicale woordsegmenten genoemd). Laat ik van een paar Nederlandse voorbeelden uitgaan. In een discussie over liberalisme, socialisme en communisme kunnen we kortweg naar andere ‘ismen’ verwijzen, zolang dit binnen de concrete context van die eerdergenoemde doctrines gebeurt. Maar voor de verschillende plekken waar werk wordt verricht, zoals de al genoemde bakkerij, de slagerij en de stomerij heeft bij mijn weten nog nooit iemand het woordje *erij voorgesteld als generieke plaatsreferentie. En voor alles wat ‘mogelijk’ is (denk aan ‘eetbaar’, ‘drinkbaar’, ‘betaalbaar’) hebben we in het Nederlands niet een alomvattend adjectief *baar. In het Esperanto blijkt dit wel te kunnen. Alle bouwstenen van woorden zijn immers vrij te gebruiken. Bovendien zijn in principe alle processen van woordvorming productief, dat wil zeggen uitsluitend beperkt door de mate waarin een oplossing nog duidelijk en zinvol is. Dit alles bevordert het fantasievolle gebruik van alle elementen in de taal. Daar staat tegenover, dat er niet veel moedertaalvoorbeelden zijn waaruit men inspiratie kan putten, als ze al op enige schaal bestaan: ‘isme’ gaat in het Nederlands nog net, maar *erij en *baar bestaan bij ons niet.

Mijn corpus uit 1903 geeft een heel gevarieerd beeld. Het Esperanto-equivalent van het achtervoegsel ‘-erij’ is *-ejo*, maar het woord *ejo* als ‘plaats’ of ‘plek’ komt er niet in voor, en ook *ismo* niet voor ‘isme, doctrine’. Andere wel, zoals het losse bijvoeglijk naamwoord *ebla* ‘mogelijk’ uit het equivalent van ons achtervoegsel ‘-baar’, *-ebla*. Kijken we naar 2003, dan zien we bij veel van de in 1903 al bestaande verzelfstandigingen een groei in het aantal toepassingen. We constateren ook dat er nog andere vormen in gebruik geraakt zijn, die in het oude corpus niet voorkwamen. Er zijn daarnaast ook theoretisch bestaansbare vormen die zich na een eeuw nog tegen hun toepassing blijven verzetten. Er is geen regel die het een of het ander voorschrijft of verbiedt.

Naast onmiskenbare globale groei zijn er tussen 1903 en 2003 ook interessante verschuivingen waar te nemen. Het achtervoegsel *-iĝi*, een intransitiefmarkeerder die we meestal het best met ‘worden’ kunnen vertalen, komt in 1903 als verzelfstandigd werkwoord *iĝi* nog helemaal niet voor, maar in het moderne corpus heeft het niet minder dan 30% van alle kandidaatvertalingen van ‘worden’ veroverd. De

ESPERANTO, EEN TAAL OM VAN TE HOUDEN

enige verklaring die ik hiervoor heb, is dat het oorspronkelijke werkwoord ‘worden’ *fariĝi* hetzelfde achtervoegsel *-iĝi* bevat, dat afgekoppeld dezelfde noodzakelijke en voldoende informatie bevat en korter is. De zwaardere term wijkt hier voor de lichtere. De pendant van *-iĝi* is de transitiefmarkeerder *-igi* ‘doen, maken’. Deze komt als verzelfstandigd werkwoord *igi* in het corpus van 1903 wel voor – in bijna alle gevallen als causatief –, en nu is tussen 1903 en 2003 geen sprake van een significante toe- of afname in het gebruik. De mogelijke alternatieven voor *igi* waren en zijn alle even zwaar of zwaarder. Ik noem als voorbeelden *instigi* ‘aansporen’, *persvadi* ‘overreden’ en *fari* ‘doen’.

Het achtervoegsel *-eg* creëert augmentatieven of vergrootwoorden: *varmega* is meer dan *varma* ‘warm’, dus ‘heet’. Omgekeerd scheidt *-et* diminutieven of verkleinwoorden: *varmeta* is minder dan *varma*, dus ‘lauw’. Beide leven in het corpus van 1903 nog geen eigen woordleven, maar in 2003 wel. De nieuwe lexicale wortels *eg* met de betekenis ‘groot, erg’ en *et* als ‘klein, bescheiden’ laten naast het feit dat ze bestaan een verrassende asymmetrie zien tussen bijvoeglijke en bijwoordelijke toepassingen. *Eg* komt bijna uitsluitend voor als het bijwoordelijke *ege* ‘erg’, en ontpopt zich dan als bijna-synoniem van het al bestaande *tre*: *ege bona* en *tre bona* betekenen beide ‘erg goed’. Maar bij de helft van het aantal voorkomens staat *ege* voor een werkwoord, en juist hier was er altijd al concurrentie van *multe* ‘veel’ (Wennergren, 2006, p. 277).

Menigeen zegt voor ‘Ik dank u zeer’ liever *Mi multe dankas vin* dan *Mi tre dankas vin*. Misschien is de neiging om dit onderscheid te maken ontstaan onder invloed van het Frans, met *très* voor bijvoeglijke naamwoorden en *beaucoup* bij werkwoorden. Het Frans heeft historisch een grote invloed gehad op het Esperanto, en het minder belaste en semantisch ook wat abstractere *ege* lijkt een universeel bruikbaar alternatief te bieden voor wie het keuzedilemma tussen *tre* en *multe* wil ontlopen. Niet *tre* of *multe*, maar *Mi ege dankas vin*. Aan het bijvoeglijke *ega* ‘kolossaal’ blijkt nauwelijks behoefte te bestaan. Totaal omgekeerd is het met *et*, dat zich als geschikt alternatief *eta* voor het langere en zwaardere *malgranda* ‘klein’ presenteert, maar nu juist uitsluitend als bijvoeglijk naamwoord en nooit als bijwoord – ik vermoed doordat voor de bijwoordelijke variant *ete* ‘een beetje, in bescheiden mate’ het even korte en handige alternatief *iom* al vanaf het begin van de taal klaarstond.

Tot slot wil ik u een bijzondere ontwikkeling schetsen vanuit achtervoegsels naar werkwoorden. Als voorbeelden citeer ik de achtervoegsels *-ebla* ‘wat kan

worden gedaan' (bijv. *legebla* 'leesbaar'), *-inda* 'wat de moeite waard is te worden gedaan' (bijv. *leginda* 'het lezen waard') en *-enda* 'wat dwingend moet worden gedaan' (bijv. *legenda* 'wat moet worden gelezen'). Komen deze ook voor in een zelfstandige rol? Ja, al in 1903, en wel primair als bijvoeglijke naamwoorden, geheel in overeenstemming met mijn definities van zojuist (met uitzondering van *-enda*, dat toen nog niet bestond). In 2003 wordt het bijvoeglijk gebruik echter totaal overschaduwd door een in 1903 nog geheel niet bestaand werkwoordelijk gebruik. Het gaat hierbij niet om infinitieven, die ook in het moderne corpus geheel ontbreken, maar om een beperkt aantal vervoegde vormen als *eblas*, *indas* en *endas*, die als quasi-defectieve modale werkwoorden in onpersoonlijke constructies optreden. Zo is *eblas* vergelijkbaar met het Russische *можно*, *indas* met het Russische *стоит*, *endas* met het Franse *il faut* en het Russische *надо* of *нужно*. Het gaat hier klaarblijkelijk niet om de ontwikkeling van een nieuw benodigde werkwoordswortel met de infinitief als primair syntactisch woord, waaruit dan een vervoegingsparadigma volgt, maar om een ontwikkelingsgang die begint bij het bijvoeglijk naamwoord, dat vervolgens onderdeel wordt van een naamwoordelijk gezegde en ten slotte wordt gecomprimeerd tot vervoegd modaal werkwoord: achtervoegsel *-ebla* > woord *ebla* > *estas ebla* > *eblas*. De populariteit van een misschien gekunsteld aandoende vorm als *eblas*, dat geen duidelijk aanknopingspunt biedt met enige brontaal, doet de vraag rijzen naar de attitude van sprekers tegenover zulke vormen in de taal en het functioneren ervan.

Kunstmatig en toch...

Toen ik in mijn betoog over de correlatieven de vormelijke keuzes van Zamenhof qua internationaliteit in veel gevallen acceptabel noemde, moet ik dus voorbeelden in gedachten hebben gehad waarbij die internationaliteit te wensen overlaat. Eén daarvan is het vraagwoord 'waarom', dat, zoals u inmiddels weet, in het Esperanto *kial* is. *Kial* is misschien te reconstrueren als een verbastering van het Latijnse *quare*, maar als we *pourquoi*, *warum*, *why* en *почему* uit het Frans, Duits, Engels en Russisch op een rijtje zetten, vinden we niets herkenbaars. Zamenhof heeft hier absolute voorrang verleend aan de criteria leergemak en regelmaat, en waarschijnlijk een uitgang verzonnen die in zijn systeem paste. Zo zijn 'waarom – daarom' *kial* – *tial* geworden en zo hebben we met het consequente *al* voor de

ESPERANTO, EEN TAAL OM VAN TE HOUDEN

redengevende categorie als bonus de uiterst handzame woordjes *ial*, *ĉial* en *nenial* gekregen voor de wijldropige omschrijvingen ‘om een of andere reden’, ‘om elke denkbare reden’ en ‘om geen enkele reden’. De systematiek produceert hier automatisch correlatieven die in het Nederlands niet op vergelijkbare wijze bestaan. De prijs die hiervoor betaald wordt, is een hoog niveau van kunstmatigheid, en de vraag is hoe een sprekersgemeenschap hiermee omgaat.

Het paar ‘waarom – daarom’ is in het intermenselijk verkeer niet te ontlopen en, of *kial* – *tial* nu meer of minder verzonnen vormen zijn, we zullen ze af en toe wel moeten gebruiken. Dat we ze in mijn beide corpora vinden, is dus geen verrassing, maar dat zegt nog niets over de attitude tegenover deze woorden, het gevoel dat ze bij sprekers oproepen.

Omdat een geschreven corpus hierop geen antwoord kan geven, heb ik een indirecte test uitgevoerd. U herinnert zich de verrassende woordcreaties *ejo* voor ‘plaats’, *ebla* voor ‘mogelijk’ en *eblas* voor ‘het kan’. Zoiets gebeurt ook met *kial*: de gewone vertaling voor het Nederlandse woord ‘reden’ blijkt *kialo* te zijn, dat wil zeggen *kial* met de uitgang *-o* van het zelfstandig naamwoord, letterlijk dus ‘het waarom’. In het historisch woordenboek van Zamenhofs volledige werk (Nomura, 1989) komt *kialo* niet voor en ook niet in mijn corpus van 1903. Er waren toen wel alternatieven voor *kialo*, namelijk *motivo* ‘motief’ en het minder correcte *kaŭzo* ‘oorzaak’. In het corpus van 2003 blijken *motivo* en *kaŭzo* niet alleen concurrentie te hebben gekregen van *kialo*, maar daardoor ook te zijn overvleugeld: *kialo* wordt zelfs tweemaal zo vaak gebruikt als *motivo*.

Had men in een eeuw taalgebruik de ‘reden’ dan niet kunnen afleiden uit het bestaande werkwoord *rezoni* ‘redeneren’? *Rezoni* was al in 1909 in het lexicon opgenomen, en met de internationaal goed herkenbare wortel *rezon-* (denk aan het Engelse *reason* en Franse *raison*) had men toch een aantrekkelijk alternatief voor *motivo* kunnen creëren? De autonoom opererende taalgemeenschap heeft er echter de voorkeur aan gegeven het redelijk kunstmatige functiewoord *kial* op een heel Esperanto-eigen wijze uit te bouwen tot het zo mogelijk nog kunstmatiger, maar populaire inhoudswoord *kialo*.

Mijn tweede voorbeeld van een positieve attitude tegenover kunstmatigheid geldt het bijwoord *nepre*. Dit woordje, dat ‘onherroepelijk’, ‘beslist’ of ‘vast en zeker’ betekent, bestaat uit de eerste twee lettergrepen van het Russische *непременно*, dat oorspronkelijk teruggaat op ‘onveranderbaar’. We zouden hetzelfde bereikt hebben als we het Nederlandse ‘onveranderbaar’ in tweeën gehakt hadden

WIM JANSEN

en *onver in het Esperanto hadden geïntroduceerd. Dit gaat veel verder dan de afkorting 'foto' uit 'fotografie' en doet enigszins denken aan het vervoermiddel 'bus', dat als inhoudswoord is ontstaan uit de promotie van de derdenaamvalsuitgang in het Latijnse *omnibus*. In *onver en *nepre* blijven twee oorspronkelijke voorvoegsels over in een combinatie en een rol die inhoudelijk niets te maken hebben met 'vast en zeker'.

Ik heb in mijn steekproef het vóórkomen van *nepre* vergeleken met dat van de mogelijke alternatieven *neeviteble* 'onvermijdelijk', *neŝanĝebla* 'onveranderbaar', *necesege* 'beslist noodzakelijk' en *absolute* 'absoluut'. In 1903 en 2003 komt *nepre* even vaak voor. Dat is mooi: de twee corpora vertonen dezelfde absolute frequentie. In 1903 biedt van de gezochte opties uitsluitend *absolute* lichte concurrentie, maar in 2003 niet meer en is *nepre* alleenheerser. Voor iemand met Nederlands als moedertaal is geen enkele vertaling voor ons woord 'onherroepelijk' vanzelfsprekend, of dit nu het Russische *непременно* is, het Engelse *irrevocably* of het Duitse *unwiderflich*. Maar de laatste drie vormen zijn verklaarbaar uit een lange historie en worden van huis uit als 'natuurlijk' bestempeld. Het Esperanto *nepre* is uit het Russisch gemaakt op een manier die het woord in theorie een slechte start gaf. Echter: het zo kunstmatig lijkende *nepre* heeft tegenover zijn concurrenten het pleit overtuigend gewonnen. Deze observatie toont nog eens aan hoe beperkend het is als de taalwetenschap zich uitsluitend bezighoudt met het project en niet met de ervaring van de gebruikers.

Ik stel u de volgende tussenbalans voor. Het Esperanto is op onderdelen structureel niet perfect. Dergelijke imperfecties staan een universeel herkenbaar taalgebruik echter niet in de weg, mede dankzij de in de taal ruimschoots beschikbare redundanties. Het Esperanto laat onvoorspelde en ongestuurde ontwikkelingen zien. Deze maken selectief gebruik van een veel groter potentieel en worden gerealiseerd als er een communicatieve behoefte mee gedekt wordt. Zij leiden vaak tot het in gebruik nemen van kortere, dus makkelijk verplaatsbare zinsdelen en verhogen daardoor de flexibiliteit van de taal. Er bestaat geen enkele weerstand tegen woorden of processen die als kunstmatig of ten minste ongewoon geïnterpreteerd kunnen worden. Het bovenstaande baseer ik op mijn eigen ervaringen en op een heel elementaire vergelijking van twee tekstcorpora, die bepaalde tendensen blootlegt, maar waarop we verder geen statistisch relevante conclusies mogen bouwen. Ik wil de plausibiliteit van deze natuurlijkheid daarom nog op een andere manier benaderen.

Taal met een AAA-rating

Uit het setje regels van de oergrammatica van het Esperanto (Zamenhof, 2007/1887, p. 35-40) kan ik 21 taalkundige kenmerken afleiden die gezien kunnen worden als het basispatroon van het Esperanto. Als voorbeeldkenmerken noem ik het aantal klinkers en medeklinkers die de taal kent, de morfologie, de basisvolgorde in de zinsbouw en de basiswoordenschat van de taal. Vervolgens kan ik elk van deze 21 kenmerken in een kwalitatief taalvergelijkend onderzoek classificeren als wel of niet typisch Europees en wel of niet dominant op wereldschaal. Dat de algebraïsche som van plussen en minnen vrij sterk naar typisch Europees doorslaat, behoeft niemand te verbazen. Alle brontalen van het Esperanto van enige relevantie zijn immers Indo-Europese talen.

Ik laat de details voor wat ze zijn, want in het betoog van vandaag zijn maar twee kenmerken essentieel. Beide wijken volledig af van het Europese model en beide zijn niet-dominant op wereldschaal. Het gaat in de eerste plaats om de totale en zeer on-Europese afwezigheid van persoonsmarkeringen in de vervoegde werkwoordvormen, maar meer nog om de techniek van de woordvorming, waarvan ik u al enkele staaltjes heb laten horen. Het kenmerk morfologie maakt taaltechnisch van het Esperanto een taal van niemand, en dus van iedereen.

Hopelijk heb ik daarmee bij velen de indruk weggenomen dat het Esperanto met zijn zo Romaans klinkende naam een soort Romaanse grootste gemene deler zou zijn. De taal bezit zowel uniek Romaanse als Germaanse als Slavische kenmerken, naast een aantal gemeenschappelijke. Daar komt nog meer bij: ten eerste de door mij beschreven vermeende kunstmatige elementen en ten tweede de zojuist geciteerde on-Europese en mondiaal niet-dominante systemen van vervoeging en woordvorming. Dit zijn unieke eigenschappen die het Esperanto een niveau van structurele autonomie verlenen die het pan-Europese sterk overstijgt.

Deze structurele autonomie levert naar mijn overtuiging een bijdrage aan de psychologische autonomie van de taal, het gevoel dat het *mijn* taal is en dat *ik* ermee kan spelen, zonder dat er moedertaalsprekers zijn die reageren met 'Het is grammaticaal allemaal wel goed, maar toch zeggen wij het niet zo.' Van de psychologische autonomie op het niveau van de individuele spreker is het nog maar een stap naar de autonomie op het niveau van hele sprekersgemeenschappen.

Laat ik als voorbeeldgemeenschappen *de* Nederlanders en *de* Fransen nemen. Dan spreek ik dus voor de eenvoud van de discussie over de politieke autonomie

WIM JANSEN

van de taal tussen Nederland en Frankrijk, en over een Nederlands-Franse discussie in het neutrale Esperanto, dat beide partijen evenveel communicatieve macht in het debat geeft. Als we terugdenken aan Zamenhofs bescheiden eigen oordeel dat zijn project hem 'min of meer geslaagd' leek, durf ik te stellen dat we na 122 jaar gebruikservaring de uit dit project gegroeide taal een AAA-*rating* mogen geven. De drie A's in *triple A* staan voor de drie aspecten van autonomie die ik hierboven heb willen identificeren: de structurele, de individueel-psychologische en de collectief-psychologische of politieke.

De politieke autonomie van het Esperanto maakt van de taal een serieuze kandidaat als neutrale voertaal in de Europese Unie. Ik breid dan in gedachten de Nederlands-Franse discussie van zojuist uit naar het Europees Parlement met 27 lidstaten en 23 officiële talen, waarin één neutrale taal 253 verschillende tweetalige scenario's kan bedienen en daarbij de macht van het woord democratisch zou verdelen. Dat zou een stap zijn in de richting van Zamenhofs droom van een neutrale, tweede taal voor iedereen. Maar neutraliteit is niet genoeg. De taal moet ook structureel en vooral functioneel gewogen en goed bevonden worden. Iedere objectieve analist uit de academische wereld die zich als beleidsadviseur over deze materie zou buigen, zou dan met mij tot de conclusie komen dat de psychologische autonomie van het Esperanto, deels het gevolg van de structurele autonomie, zich openbaart in een ongekende ongedwongenheid in taalbehandeling, die de sprekers van de taal kenmerkt.

Het predicaat AAA van het Esperanto bewerkstelligt bij veel sprekers van de taal nog iets anders, en wel een zekere affiniteit met en zelfs affectie voor de taal, die voor een vreemde taal hoogst uitzonderlijk is. Men raakt snel vertrouwd met de taalstructuur en men voelt hoe snel het benodigde zelfvertrouwen groeit om actief deel te nemen aan discussies in een internationaal gezelschap. Ongemerkt gaat men het oorspronkelijke communicatiemiddel steeds meer als bindmiddel en als middel van internationale solidariteit ervaren. Wie op school Frans, Duits of Engels leert, leert een vreemde taal. Wie Esperanto leert, leert ten slotte een tweede taal. In mijn internationale werkkring heb ik 25 jaar lang uitsluitend Engels als werktal gebruikt, maar ik heb voor deze taal nooit enige bijzondere affectie ontwikkeld. Het is nooit *mijn* taal geworden. Het Italiaans, onze tweede gezinstaal, is dat in veel hogere mate, maar het blijft het onvervreembare bezit van mijn vrouw en mijn schoonfamilie, dat ik met hen mag delen. Het Esperanto is van mij, een taal om van te houden.

Dankwoord

Dames en heren, ik kom tot een afronding. Met taalwetenschappelijk onderwijs in de interlinguïstiek en het taalonderricht van het Esperanto probeer ik studenten kennis en inzichten bij te brengen die naar mijn overtuiging van algemeen taalwetenschappelijk en maatschappijwetenschappelijk belang zijn. Taalcreatie is veel gewoner dan door velen wordt aangenomen en taal als genormeerd gebruiksinstrument is veel meer mensenwerk dan menig een denkt. Het Esperanto is de meest doorwrochte en meest beproefde creatie die we kennen en verdient daarom als functionerend taalsysteem wetenschappelijke aandacht. Taalcreatie of taalplanning kent ook een maatschappelijke component, die we 'statusplanning' noemen: de plaats die we een taal in de maatschappij toekennen. Het Esperanto heeft zich, uitsluitend dankzij particuliere inspanningen, een bescheiden plaatsje op het wereldtoneel bevochten; ook dat verdient wetenschappelijke aandacht. Kennis en inzicht verspreiden en opslaan zijn de pijlers van het onderwijs en onderzoek waar toe de Universiteit van Amsterdam mij de gelegenheid biedt. Ik hoop er vanuit mijn vakgebied toe bij te dragen dat deze universiteit zich ontwikkelt tot dé kennisbank in Nederland op het terrein van de internationale taalproblematiek, een kennisbank waar beleidsmakers niet omheen kunnen als zij hun taalbeleid op objectieve wetenschappelijk verantwoorde informatie willen afstemmen.

Voor het in mij gestelde vertrouwen dank ik het College van Bestuur van deze universiteit, in het bijzonder Karel van der Toorn: als decaan van de Faculteit der Geesteswetenschappen verwelkomde hij mij als 'bijzonder docent', als voorzitter van het College van Bestuur tekende hij voor mijn benoeming als bijzonder hoogleraar. Zonder de visie en de inspanningen van de Stichting Esperanto bij het Onderwijs zou deze bijzondere leerstoel er niet zijn gekomen. Enige jaren geleden is deze stichting gefuseerd met het in Den Haag gevestigde Internationaal Esperanto-Instituut, IEI. Het IEI als gerenommeerde inrichting van onderwijs en onderzoek heeft daarmee de verantwoordelijkheid voor de leerstoel overgenomen. Daarnaast wordt deze actief gesteund door de grootste landelijke vereniging van Esperantosprekers, Esperanto Nederland. Zonder de inzet van de besturen en individuele voortrekkers van de organisaties van toen en nu zou ik vandaag niet voor u staan.

Vele anderen hebben mij bijgestaan op de lange weg naar vandaag. Het docentencorps aan de toenmalige Technische Hogeschool Delft, dat aan mijn aanpak van problemen en modellering van complexe realiteiten een onuitwisbaar mathema-

WIM JANSEN

tisch stempel heeft meegegeven. Mijn grote leermeester baskologie aan de Universiteit Leiden, Rudolf de Rijk, wiens postuum uitgegeven grammatica van het Baskisch het mooiste leerboek van een taal is dat ik ooit gezien heb (De Rijk, 2008). Mijn promotores Kees Hengeveld en Marc van Oostendorp, van wie ik zoveel heb kunnen leren tijdens mijn promotietraject. Enkelen zijn vandaag aanwezig, allen ben ik heel veel dank verschuldigd.

Marisa, mijn vrouw, en mijn kinderen Remo, Johanna en Bernard moeten veel geduld hebben gehad met een man en vader die zoveel tegelijk wilde en die de eisen die hij aan zichzelf stelde af en toe misschien wel te gemakkelijk op hen van toepassing liet zijn. Ik dank jullie voor alle steun en voor jullie aanwezigheid met schoonkinderen en, in onze gedachten, de kleinkinderen.

Ik heb gezegd.

Noot

1. Alle vertalingen naar het Nederlands zijn van mijn hand. Alle citaten en interpretaties komen voor mijn rekening.

Literatuur

- Aktoj de la Akademio 1963-1967 [Handelingen van de Academie 1963-1967]*. Rotterdam, 2007
- Eco, Umberto, *La Ricerca della Lingua Perfetta nella Cultura Europea*. Rome, 1993
- Mattos, Geraldo, ‘Ago kaj stato ĉe partícipio [Handeling en toestand bij het deelwoord]’, in: *Internacia Pedagogia Revuo [Internationaal Pedagogisch Tijdschrift]*, 09/1, p. 9-13. Edegem, 2009
- Minnaja, Carlo, ‘Tra lupeo filozofa kaj lingvista [Onder een filosofische en taalkundige loep]’, in: *Esperanto*, 1083 (7-8), p. 133. Rotterdam, 1996
- Monato [Maand]* 2003/1-2003/12. Antwerpen, 2003
- Nomura, Rihej, *Zamenhofs Ekzemplaro [Zamenhofs Voorbeelden]*. Nagoya, 1989
- Rijk, Rudolf de, *Standard Basque*. Cambridge MA en Londen, 2008
- Vilborg, Ebbe, ‘Memuaro pri la Esperanta Pasivo [Memorandum over de Lijdende Vorm in het Esperanto]’, in: Setälä, Vilho, Ebbe Vilborg en Carl Stöp-Bowitz, *Esperanto – Moderna Lingvo [Esperanto – Een Moderne Taal]*. Helsinki, 1965
- Wennergren, Bertilo, *Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko [Volledig Handboek van de Esperanto-Grammatica]*. El Cerrito CA, 2006
- Zamenhof, Lejzer, *Meždunarodnyj Jazyk. Predislovie i polnyj učebnik*. Moskou, 2007 (fotografische herdruk van de oorspronkelijke uitgave, Warschau, 1887)
- Zamenhof, Lejzer, *Fundamenta Krestomatio de la Lingvo Esperanto [Fundamentele Bloemlezing van de Taal Esperanto]*. Parijs, 1903
- Zamenhof, Lejzer, *Lingvaj respondoj, konsiloj kaj opinioj [Antwoorden, adviezen en meningen over de Taal]*. Marmande, 1962 (zesde editie, onder redactie van Gaston Waringhien, van Zamenhofs oorspronkelijke artikelen en brieven uit de periode 1889-1912 met antwoorden op taalvragen van lezers en correspondenten)
- Zamenhof, Lejzer, *Fundamento de Esperanto [Esperanto-Fundament]*. Marmande, 1963 (negenste, door André Albault geredigeerde, wetenschappelijke editie van de oorspronkelijke uitgave, Parijs, 1905)